

КРИТИКА

Рік XVI, Число 5 (175)

Травень, 2012

Юрій Мацієвський: Країна в пошуках струсу

**Чарлз
Глас:**
Війна за мир
під оливами

**Віталій
Чернецький:**
Мораль
і клініка

Сергій Балан: Право сильного на арені легітимності

**Ігор
Кручик:**
Діти
радянської
вдови

**Мирон
Петровський:**
На сходах
пам'яті

Зміст

2 Юрій Мацієвський. Пастка обмеженого доступу

6 Сергій Балан. Закон vs право: де межа легітимності?

Лист:

10 Вадим Менжулін. Машинерія магнетизму

Дискусія:

11 Віталій Чернецький. Університет на карантині?

14 Чарлз Глас. Сирія: Цитатель і війна

17 Григорій Грабович. Українська література та Європа: апорії, асиметрії та дискурси

21 Олесь Федорук. Науковець і колекціонер. Пам'яті Володимира Яцюка

23 Лукаш Ясіна. Збіги у розбіжностях

24 Ігор Кручик. Діти радянської вдови

27 Михайло Назаренко. Мирон, або Похвала методів

29 Мирон Петровський. Сходінки пам'яті

32 Summary

www.krytyka.com

Автори й авторки

ЮРІЙ МАЦІЄВСЬКИЙ

доцент катедри політології Національного університету «Острозька академія», керівник Центру політичних досліджень НаУОА, докторант катедри політології НаУКМА. Вивчає трансформацію політичного режиму в Україні до і після Помаранчевої революції.

СЕРГІЙ БАЛАН

політолог, правник, фахівець у галузі конституційного права, координатор правових програм Школи політичної аналітики при НаУКМА. Остання книжка (у співавторстві) – «Інститут імпічменту: порівняльний політико-правовий аналіз» (Київ, 2004).

ВІТАЛІЙ ЧЕРНЕЦЬКИЙ

професор славистики і гендерних студій, голова кінознавчої програми у Маямському університеті (Оксфорд, Огайо, США); президент Американської асоціації українців. Автор монографії «Mapping Postcommunist Cultures: Russia and Ukraine in the Context of Globalization» (2007; український переклад недовзі вийде у видавництві «Критика»), численних статей про слов'янські літератури, а також з літературної компаративістики, перекладознавства та кінознавства. Перекладає англійською мовою з української та російської модерну і сучасну літературу.

ЧАРЛЗ ГЛАС (Charles Glass)

колишній старший кореспондент ABC News на Близькому Сході, автор книжок «Americans in Paris: Life and Death Under Nazi Occupation» (2010) та «Tribes with Flags: A Dangerous Passage Through the Chaos of the Middle East» (2012).

ГРИГОРІЙ ГРАБОВИЧ

професор катедри української літератури ім. Дмитра Чижевського Гарвардського університету, президент НТШ в Америці, головний редактор часопису «Критика».

2012 року «Критика» випустить у світ його книжку «Шевченкові "Гайдамаки": Поема і критика».

ОЛЕСЬ ФЕДУРУК

літературознавець, старший науковий працівник Інституту літератури ім. Шевченка, досліджує історію української літератури XIX століття у джерелознавчому аспекті, текстології, творчість Пантелеймона Куліша і Тараса Шевченка. Упорядник і автор коментарів 1-го і 2-го томів Кулішевого листування в Повному зібранні творів Куліша. Спільно з проф. Грабовичем опрацював критичне факсимільне видання «Гайдамаків» Шевченка, що його недовзі випустить «Критика». Живе у Львові.

ЛУКАШ ЯСІНА (Łukasz Jasina)

доктор гуманістики, стипендіат Українського наукового інституту Гарвардського університету, історик, журналіст, редагує інтернетовий тижневик «Kultura Liberalna», співпрацює з часописом «Res Publica Nowa». Автор численних статей і шести книжок з історії Центрально-Східної Європи, польсько-єврейських стосунків, Другої світової війни, британського та радянського кіно тощо. Остання книжка – «Zakorzeniony kosmopolita. Ppor Szewczenko w rozmowie z Łukaszem Jasina» (Lublin, 2010).

ІГОР КРУЧИК

поет, перекладач, журналіст, автор численних літературно-критичних і поетичних публікацій в українських і російських часописах, кількох книжок поезій російською мовою, зокрема збірника «Арки» (2007), збірки есеїстики «Жага художнього слова» (1996). Живе та працює в Києві.

Решту довідок про авторів цього числа «Критики» див. на с. 48 ⇒

Міжнародна наукова конференція

Міжнародна наукова конференція
«Книжкова та рукописна культура:
історія, методологія, джерельна база»

Міждисциплінарний гуманітарний захід за участі істориків, філологів, книгознавців з України, Польщі, Чехії та Канади відбувся 17–19 травня у Львові під патронатом Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Організатори конференції (вже третьої з такою концепцією), наполегливо протидіючи галузевій та інституційній ізоляції, прагнуть створити стабільне комунікативне поле у вивченні книжкових і рукописних масивів, придивитися до способів їх використання в чужих фахових спільнотах, індивідуальних дослідницьких практиках.

Поза увагою не залишилися не тільки писемні, а й речові пам'ятки (доповідь Михайла Филипчука «До питання про міждисциплінарний підхід у формуванні джерельної бази та археологічних історичних інтерпретацій»). Методологічний блок склали виступи «Методи дослідження середньовічних текстів у часи цифрових технологій» (Дагмар Петішкова), «Стародруківана контрафактна продукція: проблема ідентифікації» (Ірина Качур), «Німецькі рукописні та друковані гербовники XV–XVII ст. як джерело до української геральдики» (Андрій Гречило), «Ресстр Війська Запорозького 1649 р.: варіант лексикографічного опрацювання» (Любов Остап та Роман Остап), «Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи (1939–1945) як дослідницька проблема» (Лариса Головата). Польські дослідниці Барбара Лена Гершевська, Йоланта Дзєняковська, Марія Коношка традиційно тримають у фокусі львовознавчі теми (освіту, цензуру, видатних постатей), особливо періоду II Речі Посполитої, але водночас у студіях учасників із Польщі увиразнено український компонент: «Українські епізоди в діяльності Оссолінеуму» (Мацей Матвіюв), «Книговидання в багатонаціональному Львові у міжвоєнний період» (Ева Вуйцік). Низку тем розглянуто на порівняльному матеріалі: «Галицькі оповідання Захер-Мазоха у французьких перекладах» (Ксеня Кебузинська), «Поляки, українці, євреї в міських книгах Сянока» (Лешек Пухала). Аналіз структури джерельної бази, окремих джерел явив цікаві, предметні результати в реконструкції й інтерпретуванні визначних подій: Руського собору 1848 року (Мар'ян Мудрий), воєнно-політичних процесів в Україні в 1918 році (Іван Хома), перебування Мориса Равеля у Львові 1932 року (Володимир Пасічник); важливих суспільних тем, як-от світоглядні особливості української інтелігенції в Галичині на зламі XIX–XX століть (Олена Аркуша), українська правова думка південно-східної Галичини (Іван Терлюк), освіта в Україні першої третини XX століття (Валентина Добровичинська), пластовий рух (Андрій Сова), академічна наука у Львові (Олександр Луцький), національний резистанс повсякчасу (Володимир Ковальчук, Михайло Романюк), функціонування книжки в культурному просторі XVII–XX століть (Оксана Карліна, Олена Прищепа, Анатолій Русначенко, Роман Голик); біографій історичних постатей: Івана Крип'якевича (Інна Заболотна), Якова Гальчевського (Костянтин Завальнюк), Михайла Антоновича (Євген Ппєничний), Василя Чухліба (Тарас Чухліб).

Обговорено сучасний стан книжкової справи: трансформаційні процеси вітчизняного книговидання (Василь Теремко), читання як книгознавчу проблему (Ольга Антоник), ринкове побутування книги (Андрій Судин, Надія Зубко), тематичне бібліографування (Наталія Казакова) тощо.

Недовзі, крім уже випущеного збірника тез, буде надруковано том повних текстів доповідей, виголошених на цьому широко задуманому і, сподіваюсь, не останньому науковому форумі.

Головний редактор
Григорій Грабович
Відповідальний редактор
Андрій Мокроусов
Редактор інтернет-проекту
Олег Коцюба

Редакційна колегія:
Юрій Андрухович, Богуміла Бердиховська,
Ярослав Грицак, Володимир Кулик, Михайло Мінаков,
Олександр Мотиль, Сергій Плохій, Юрко Прохасько,
Микола Рябчук, Олександр Савченко, Олексій Толочко,
Юрій Шаповал

Пастка обмеженого доступу

Юрій Мацієвський

Транзит і його критика

Найочевидніший і найдискусійніший спосіб, яким можна пояснити, чим є Україна і чи можливі тут зміни, сформувався в руслі теорій модернізації та демократизації. Цей «транзитологічний» дискурс в українському спрощеному варіанті був легко сприйнятий і підхоплений офіційним «державотворчим» дискурсом, хоча хтось виводив наперед структурні чинники (спадок минулого, політичну культуру), а хтось надавав вирішального значення агентам змін (елітам). Основна ідеологема Кучминого десятиліття виглядала дуже привабливо. Україна – це перехідне суспільство, що рухається від пізнорадянського авторитаризму до демократії. Попри окремі спроби переглянути це уявлення, воно таки здоминувало український офіційний та академічний дискурси ще від середини 1990-х років.

Заперечувати рух дуже складно, а відсутність змін чи «збочення» зі шляху демократизації списували чи на структурні, чи на процедурні чинники. В Україні невтомно запевняли, що вона рухається до демократії; на Заході переважали стриманіші оцінки, але й там не заперечували саму ідею демократизації. Так народилася теза про українське «блукання манівцями» на шляху до демократії.

На початку нового століття Томас Карозерс поставив демократизацію в більшій частині пострадянського простору під великий сумнів, що спровокувало дискусію і розділило професійний цех: одні залишилися на «ортодоксальних» позиціях, другі відмовилися від транзитологічної парадигми й заходилися шукати причини репродукції та виживання режимів.

Зміна влади в Сербії, потім у Грузії і далі в Україні на якийсь час дала ортодоксальним транзитологам аргумент про безупинність руху до демократії. Проте, якщо зі зміною влади в Сербії та Грузії реформи пішли, то в Україні – ні. Це дало підстави критикам, прихильникам «посттранзитології», заявляти про те, що в «сірій зоні» (Україні, Білорусі, Молдові) політичні зміни відбуваються не поступально – від авторитаризму до демократії, а циклічно – від домінування одноосібної/однопартійної влади до нерегульованого політичного суперництва.

Так уявлення про гібридний характер більшості постколоніальних і в тому числі пострадянських режимів поступово витіснило погляд про демократичний транзит у «сірій зоні». З цього погляду режим в Україні як був, так і залишається гібридним: він поєднує конкурентні вибори з глибоко вкоріненим клієнтелізмом і автократичними практиками – зневагою до процедур ухвалення рішень, до принципу верховенства права, обмеження громадян-

ських прав і політичних свобод. Україна до сьогодні залишається квазимодерною державою і квазинацією¹.

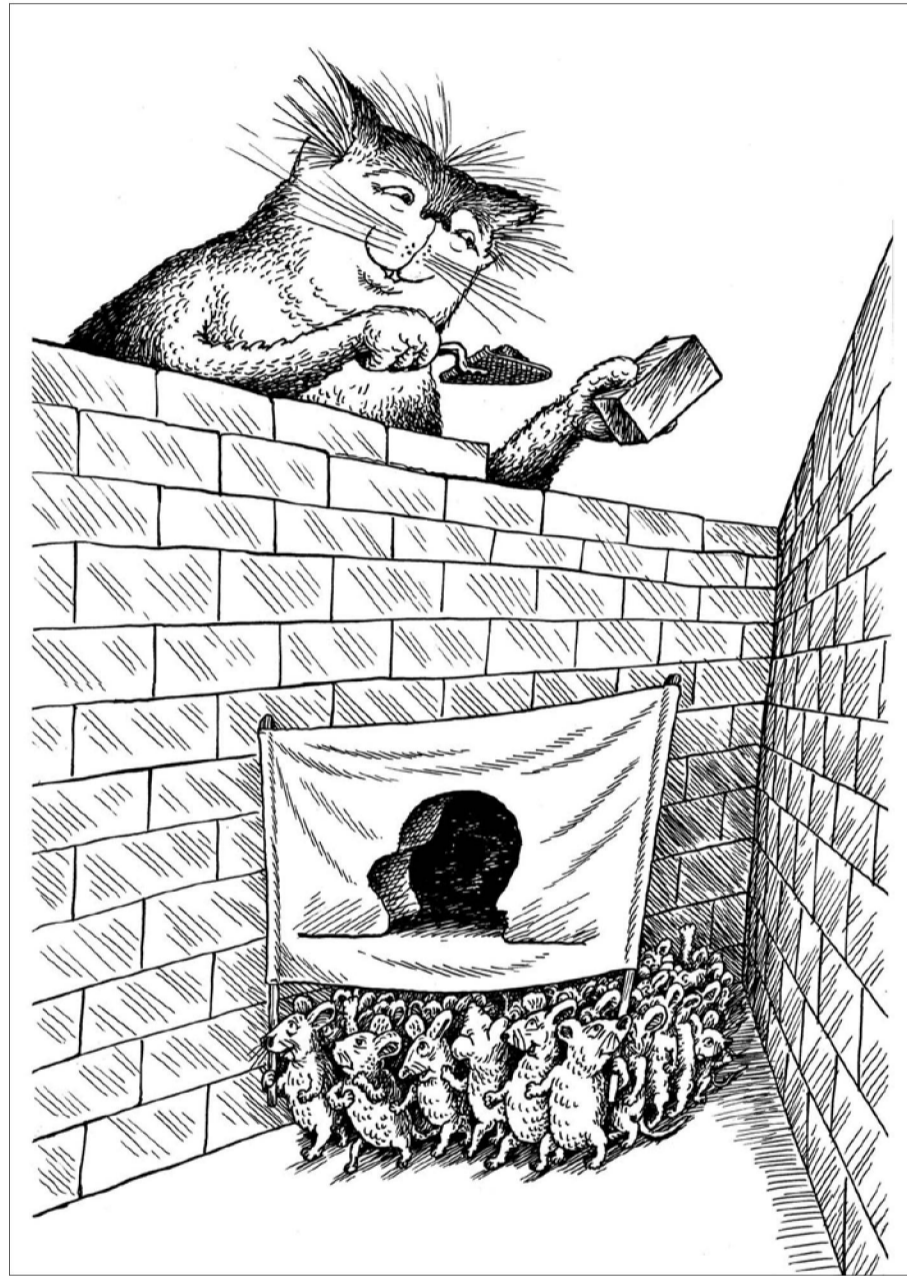
Важливо не те, чи має Україна ту чи ту ознаку сучасної держави, а як вона виявляється. Застосовуючи перелік із 14 ознак модерної держави, що його склав італійський дослідник Джанфранко Поджі, політолог з Університету Калгарі Богдан Гарасимів у книжці «Post-Communist Ukraine» (2002) дійшов доволі стриманого висновку: протягом першої декади неза-

суспільств у впливі чинників «структурних» (успадкованих неефективних інститутів, політичної культури) чи «процедурних» (неефективних еліт). Відсутність руху вони пояснювали відсутністю рушіїв – цілісної нації, традицій приватної власності, ефективних еліт, інститутів, верховенства закону, громадянського суспільства, демократичних цінностей, західного християнства, чи наявністю перешкод – різних виявів «спадку минулого», хижацьких кланів, корупції, соціокультурних поділів, амбівалентної свідомості тощо. Умовами поступального руху за таких обставин бачилася зміна цінностей і усунення галь-

новиди – історичний, соціологічний чи інституціоналізм раціонального вибору.

Інститути – це правила, що їх установлюють гравці для впорядкування політичної чи економічної гри. Якщо класичний інституціоналізм концентрувався на формальних чи писаних правилах – конституційно закріплених обмеженнях головних гравців, то неоінституціоналізм бере до уваги неформальні правила чи норми, які часто є дієвішими за формальні. Скажімо, за радянських часів, коли способами виживання були «блат», «кумівство» чи «свояцтво», хабарництво було маргінальним явищем; натомість тепер, коли чільні місця посіли «рейдерство», «відкати» й усілякі «схеми», корупція пронизала всі шпари суспільства. Так погляд на неформальні інститути як функціональні чи дисфункціональні у стосунку до формальних інститутів, здається, поступово змінюється уявленням про фактичну й аналітичну єдність обох типів інститутів чи «оболонку» та «ядро». Питання, отже, в тому, чому у перехідних суспільствах неформальні інститути «підривають» чи псують формальні. В руслі цього підходу вже чітко сформульовано тезу, яку, втім, іще тільки починають «приміряти» для пояснення ситуації в Україні: сформувалася неефективна сукупність політичних й економічних інститутів, які ніхто з головних гравців не зацікавлений змінювати. Ми потрапили, як кажуть деякі економісти і політологи, в «інституційну пастку».

Корупція є виразною ознакою потрапляння окремої сфери чи цілої держави в «інституційну пастку». Тобто корупція є тим мастилом, що «змащує» всі частини державного механізму. Детальні причини потрапляння в пастку ще треба з'ясувати, а тим часом переважають такі пояснення: інституційна пастка в економіці а чи в політиці виникає тоді, коли неформальні інститути псують формальні. Можливим це стає в умовах інституційного вакууму, що виникає внаслідок радикальних суспільних змін. Додатковими умовами вважаються такі: формальні інститути не можуть утвердитися, бо головні гравці намагаються «вижити» в неповному середовищі. Їхній часовий горизонт звужений, і це не дає змоги зніщувати стратегічні реформи. Правила (закони) не діють, а використовуються для обмеження опонентів. За таких обставин гравці, чий ресурс обмежений, мусять боротися всі з усіма, розраховуючи перемогти

Малюнок Володимира Казанецького

лежності Україна перетворилася з квазидержави на квазимодерну державу, бо жодна з цих ознак не виявляється повною мірою.

Економічний режим в Україні також гібридний. Економіка вже не планова, але й не ринкова. Те, що США визнали Україну ринковою країною, було радше сигналом про правильний напрямок руху, ніж констатацією її дійсного становища. Інститут приватної власності досі не став універсальним, а її об'єкти залишаються предметом боротьби між політико-економічними групами. В економіці зберігаються монопольні ніші, які обмежують конкуренцію і дозволяють наблизитися до влади групам отримувати ренту. Сама держава, «захоплена» кланами, реально виконує лише фіскальну і дистрибутивну функції².

Багато дослідників убачали причини «застою» українського та й інших

мінних чинників – наприклад, еволюція чи зміна еліт.

Ці пояснення, глибокі а чи поверхневі, допомогли нам встановити, що держава слабка, а суспільство «хворе». Проте академічний «консильюм» не може зійтися на причинах хвороби і губиться в «рецептах» лікування. Іншими словами, дискусії, які точаться в руслі транзитологічного дискурсу чи його критики, не дають відповіді на засадниче питання: чи здатна Україна припинити «блукання манівцями» і стати «нормальною» – демократичною та ринковою – державою.

Інституційні пояснення

Менш очевидний, проте не менш дискусійний підхід пропонує вивчати не так поведінку гравців, як інститути, що цю поведінку визначають. Ідеться про інституціоналізм і його новітні різ-

Друковану тут статтю написано під час стажування в Інституті Кенана і вперше виголошено як доповідь в НТШ у Нью-Йорку в березні 2012 року.

¹ Ярослав Грицак, дискутуючи про ідентичності й націю (див. «Критика», 2011, ч. 5–6), запропонував говорити не так про два національні проекти в Україні (російський і український), як про два проекти модерності: того, що вважає націю та національну ідентичність центральною для модерного світу, і того, що так не вважає. Хоч би на якому рівні точилася дискусія, сам факт існування понад одного проекту свідчить про недосформованість модерної нації.

² У дослідженні Світового банку за 2000 рік Україна виявилася третьою (разом із Росією) після Азербайджану та Молдови за індексом «захоплення держави», – проте першою з 21 перехідної країни за рівнем захоплення через парламентське законодавство.

й установити свої правила. У такій грі переможці виживають рідко, тому що об'єднатися *проти* (провідного гравця) легше, ніж об'єднатися *за* (позитивну мету). Теоретично грабувати разом легше, ніж захищати свої джерела ренти у війні один з одним. Але недовіра до партнерів і спокуса перемоги ускладнюють взаємодію. Взагалі в політиці конфлікт є «природним», співпраця виникає не з доброї волі, а з необхідності.

Найперше питання, яке виникає в цьому контексті, таке: як довго суспільство чи держава може існувати в такому стані? Досвід України, Росії, інших пострадянських чи постколониальних країн показує, що занепад (розпад) може тривати досить довго.

Цікавішими є пошуки відповіді на друге, традиційне питання: що робити? Як вийти з цього стану? Рецептів не бракує: від реформ до революції чи від демократії до авторитаризму – спектр неймовірно широкий. В Україні пробували і те, й інше, правда, ані структурних реформ, ані революції, ані демократії, ані навіть авторитаризму здійснити не вдається. Чому? Тому, що початок реформ у будь-якій галузі завжди приносить підтримку їх ініціаторам, які й отримують ренту від ніш, що виникають від нерівномірного розвитку ринків. У їхніх інтересах – зберігати ці ніші й не допускати доведення реформ до кінця. Коли ж соціальна ціна незавершених реформ починає зростати, від них поступово відмовляються, доки не запропонують інших. Так коло повторюється. Ініціатори реформ – орієнтовані на отримання ренти еліти – завжди виграють, а суспільство, яке їх найбільше потребує, програє.

Питання про те, чому в одних країнах реформи впроваджуються, а в інших ні, повертає нас до інституційних пояснень. Реформи доводять до кінця в тих країнах, що їх клани захопили меншою мірою або не захопили зовсім, і тому вони не потрапляють в «інституційну пастку».

Чи можна з неї вислизнути? Вважається, що це може статися не з доброї волі еліт, а в результаті сильного внутрішнього чи зовнішнього стресу, коли правлячі еліти опиняються перед загрозою втрати джерел ренти чи навіть фізичного існування. Прихильники концепції «системної уразливості» стверджують, що найпоєднанішими у реформах є держави, яким притаманні, з одного боку, наявність «широкої коаліції», що створює внутрішній тиск на уряд, у поєднанні з реальною зовнішньою загрозою, аж до воєнної, та, з другого, брак природних ресурсів. Концепцію було розроблено для країн Південно-Східної Азії, проте, схоже, вона застосовна і для пострадянських країн.

Типові приклади – Балтія та Грузія. У випадку трьох балтійських країн діяв кожен із чинників. Росія вела з ними жорстку енергетичну війну. Як полюблиють повторювати тамтешні політики, ціна незалежності – одна зима без газу. Всі балтійські країни перейшли на оплату газу грішми, але не допустили системної корупції, чого не змогла уникнути Україна. Вони мали інакші, але не кращі від українських, структурні умови, що змушувало еліти діяти швидко і послідовно. Підтримка

скандинавських країн і чітка перспектива членства в НАТО й ЄС підштовхували еліти до руху в європейському напрямку.

У Грузії ситуація виглядала безнадійно. Глибока корупція, розділена країна і постійний тиск із боку Росії справили зворотній ефект. Саакашвілі, на відміну від Ющенка, розумів, що без реформ у нього немає шансів залишитися при владі. Упровадити реформи було вже другорядним завданням, хоч і не все йшло гладко. Головне, що у випадку балтійських країн і Грузії правлячі еліти опинились у ситуації вибору – реформи або неприйнятні втрати.

Відсутність внутрішнього тиску та зовнішньої загрози після врегулювання з Росією питання про Крим і флот іще на початку 90-х років дало можливість українським елітам розслабитись і паразитувати на ідеї багатовекторності. Кожна нова газова угода з Росією була гірша за попередню, але це давало можливість невеликій групі людей отримувати ренту, а Росії збільшувати свій вплив на Україну. Виглядає так, що доки українські еліти не опиняться у ситуації екзистенційної загрози, реформи чи вихід з інституційної пастки неможливі.

Якщо ця теза правильна, то нашим елітам треба довести ситуацію до внутрішнього чи зовнішнього шоку, щоби «прокинутися». Теперішній команді дуже легко це зробити. Стабільність режиму є низькою, внутрішня напруга зростає, а керівництво країни вперше за двадцять років може потрапити у глибоку міжнародну ізоляцію. Але чи змусить шок почати реформи, чи підштовхне до втечі? Для відповіді на це питання треба з'ясувати, що є в інтересах еліт. Тут варто взяти до уваги, що теперішня владна команда – «донецькі» – ніякою командою не є. Це, зрештою, типова ситуація. Українські еліти фрагментовані – це зумовлено особливостями радянської системи управління. У випадку «донецьких» маємо справу з кількома бізнес-групами, що їх умовно можна поділити на тих, що мають системний бізнес, капіталізація якого є джерелом ренти, і тих, у кого основні джерела ренти залежать не так від бізнесу, як від контролю над енерго- та іншими потоками. Прикладом першої групи є Ринат Ахметов, а другої – Дмитро Фірташ. Черговий перерозподіл власності, що триває в Україні від 2010 року, неминуче приведе до зіткнення інтересів системного бізнесу з інтересами «газового» лобі. Чим закінчиться це протистояння, передбачити неможливо, але якщо врешті-решт вони погодяться «грати за правилами», тоді, імовірно, з'явиться можливість вийти з інституційної пастки.

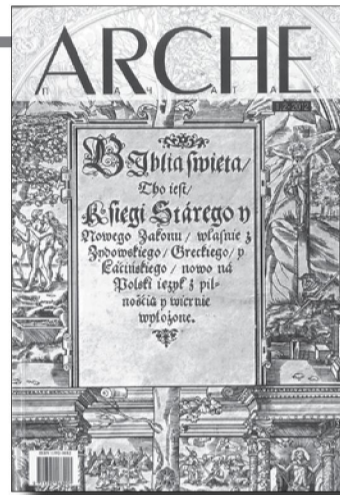
Інше питання – якою буде соціальна ціна «ремонтів» після стресу? Стреси (природні чи соціальні катаклізми) виникають як хвороби. Уникнути їх неможливо. Інституційно здорові суспільства можуть легше впоратися зі стресами, узяти хоч би приклад останньої фінансової кризи. Інституційно слабкі суспільства переживають стреси важче або їх інституційний уклад розпадається взагалі. Скільки часу режим може виживати, уникаючи стресу, також є важливим, але не аж так. Державам із неефективно зорганізовани-

ми інститутами глобальна інституційна конкуренція дає мало шансів на розвиток. Вони можуть існувати у стані піврозпаду або й повністю втратити здатність організовано використовувати примус, контролювати територію і населення, тобто стати недієздатними лише в середовищі собі подібних держав, створюючи регіон чи своєрідну зону. Більша частина Африканського континенту, значна частина Азійського та багато латиноамериканських країн є прикладами таких зон. На пострадянському просторі така «сіра зона» значно більша, ніж її описували послідовники Карозерса. Фактично це всі країни колишнього СРСР, окрім балтійських. Останнім часом вирватися з цієї зони намагається Грузія, але са-

мого експорту ефективних інститутів, навіть за наявності політичної волі, може виявитися замало.

Україні в цьому плані не пощастило. Вона опинилася на краю великої сірої зони, між Європейським Союзом з одного боку і Китаєм – з іншого. Поки що ЄС намагається відгородитися від таких країн як Україна, але це не розв'язання проблеми власної безпеки, а її відсування. Парафували угоду про створення зони вільної торгівлі з Україною, єврократи не хочуть іти далі. Надто сильно відрізняється політичний, правовий та інституційний «клімат» України від європейського.

Поглинання України Росією теж малоімовірно. Навіть якщо припустити, що країни об'єднуються, Росія не

ARCHE
2012, № 1–2 (112–113)
Беларусь евангельская

Наступного року Євангельська церква у Білорусі відзначатиме 600-річчя – саме 1413 року розпочав свою місію на білоруських землях колега та приятель Яна Гуса, проповідник-реформатор Ієронім Празький. І нині, сказано в редакційній передмові до числа «ARCHE», присвяченого білоруським протестантам, щоб увявити їхній внесок до культури Білорусі, досить згадати Францішка Скарину, Мікалая Радзівіла Чорного або Симона Будного.

У сьогоднішній Білорусі протестантських громад лише на третину менше, ніж православних, і вдвічі більше, ніж католицьких. А про політичну позицію білоруських протестантів промовляють слова із Різдваїної проповіді єпископа п'ятидесятників Сяргея Хоміча, виголошеної після 19 грудня 2010 року, після розгону мирного мітингу й арештів: «Бог не дивитиметься на беззаконня».

Пастор мінської протестантської церкви «Ян Прадвесьнік» Антоні Бокун розповідає про «Реформацію та Золоту Добу Білорусі», пов'язуючи політичний, економічний та культурний розквіт білоруських земель у XVI столітті з поширенням реформаційного руху. Він описує тодішній розвиток писемності та освіти, піднесення кирилического та світського зодчества, збільшення числа білоруських міст (від 48 до 382), а також пише про традицію віротерпимості, завдяки якій Велике князівство Литовське уславилося в Європі як «притулок єретиків».

Але з початком Контрреформації релігійна толерантність Золотої Доби змінилася взаємною нетерпимістю, так що, приміром, на Порчавському коронному сеймі (1548) шляхтичі євангельської віри навіть ухвалили вигнати за

межі держави інших протестантів – антиринітаріїв, остерігаючись небезпечних соціальних наслідків їхнього вчення.

Ігар Борнїк доводить, що протестантські теологи не менше за католицьких ієрархів прагнули використати світську владу для викорінення «фальшивих культів». Якими аргументами протестантські теологи намагалися переконати володарів, видно з документів, що їх дослідив Брюс Андерсон – листів-присвят Жана Кальвіна королю Польщі та великому князю литовському Жигимонту II Августу (1549) і великому канцлеру Великого князівства Литовського Мікалою Радзівілу Чорному (1560).

Але Контрреформація, наголошує Андрей Каплярчук, примусила протестантів змінити своє ставлення до інших конфесій, насамперед – до православ'я («Руські протестанти Великого князівства Литовського та їхнє ставлення до православ'я, 1569–1767»). Тож 1599 року у Вільні було утворено конфедерацію протестантів і православних для взаємної оборони «від захіань католицького кліру».

Найдраматичнішим періодом 600-річної історії білоруського протестантизму стала друга половина XX століття. Тацiana Касагая («Євангельські християни-баптисти у БРСР у 1944 – початку 1950-х рр.») наводить приклади арештів та ув'язнення керівників і членів громад за «зв'язок із бандами», «антирадянську діяльність» і «підбурювання проти колективізації». Натомість Наталля Балтрушевіч («Основні напрямки та форми діяльності протестантів у повоєнній БРСР (1944–1985)») нагадує про жорстке переслідування радянською владою «сектантів» – п'ятидесятників та адвентистів, які відправляли богослужіння нелегально та відмовлялися служити в армії.

Номер символічно завершує білоруський переклад анонімного латиномовного трактату «Оборона проти тиранів» (1579), приписуваного лідерам французьких гугенотів Філіпові Ду Плєсі-Марне та Убертові Лянге. Твір розгортається як розлогі відповіді на запитання, актуальні і для нинішніх мешканців Східної Європи:

Чи законно протистояти володареві, який порушує Божий Закон і гнобить і нищить країну?

До якої межі можна йти у цьому протистоянні?

Чи можуть і чи мусять володарі сусідніх держав допомагати підданам тирана, якщо той пригноблює їх?

Віталій Пономарьов

зможє «перетравити» Україну, бо її інституційний уклад так само недосконалий, як і український. Путін це чудово розуміє, тому постійні заклики про приєднання до Митного союзу слід розглядати як свідому завищену вимогу, щоб у виборі з двох поганих варіантів українське керівництво наважилось на менш поганий: здачу стратегічних галузей (авіабудування, енергомашинобудування, ядерної енергетики) і ресурсів (ГТС, землі). Створення консорціюму на базі ГТС буде свідченням такого обміну. Стратегічним інтересом Росії в Україні є контроль над цими галузями та ресурсами. Суверенітет у такому разі буде дуже умовний, бо навіть у результаті створення консорціюму контроль не тільки над магістральни-

ми трубопроводами, але й газорозподільними мережами та сховищами перейде до Газпрому. Це означатиме остаточну втрату енергетичної незалежності і перетворення України на європейський придаток Росії. Такий план має на меті відтягнути занепад самої Росії, і в Кремлі дуже добре це усвідомлюють. А керівництво України намагається вислизнути з цього «газового зашморгу», допускаючи західні компанії до розробки сланцевого газу. «Shell» і «Chevron» уже заявили про виплату Україні 6 млрд гривень «бонусів» за його майбутній видобуток. Проте Захід, здається, готовий упровадити санкції проти українських урядовців. Санкції, однак, можуть стати не так інструментом західного «демократично-

го тиску», як механізмом зміни влади, якщо та не піде на стратегічні поступки, або ж інструментом тиску задля доступу до стратегічних ресурсів (надр, землі) в обмін на збереження режиму у пом'якшеному вигляді. Отже, санкції посилять системну уразливість режиму, чим не можуть не скористатися Захід і Росія.

Нарешті, останнє питання: коли стрес станеться, чи призведе він до реформ і зміни інститутів, а чи до занепаду держави? Теорія неефективних інститутів відповіді на це питання поки що не дає.

Постінституційні пояснення

Проте існує третій погляд, поки що відносно новий і малознаний в Україні, який іще тільки оформлюється в дискурс. Маємо на увазі останню книжку Дагласа Норта, Джона Воліса та Барі Вайнгаста «Насильство і соціальні устрої»³.

Головна її теза дуже проста. Фундаментальна проблема забезпечення соціального порядку передбачає обмеження насильства. Більшість суспільств, які були раніше чи існують тепер, є «природними» суспільствами, що стримують насильство політичними діями у сфері економіки, створюючи чи можливості отримання ренти для обмеженого кола осіб. Ці привілеї стримують правлячі еліти від прямого насильства і також обмежують економічний і політичний розвиток. Природні суспільства названо «суспільствами обмеженого доступу». Спільною їхньою рисою є розподіл джерел отримання ренти між елітами. Оскільки прояви насильства обмежують надходження ренти, еліти намагаються не вдаватися до прямого (наголошують автори) насильства. Задля стабільного надходження ренти треба обмежити доступ до політичних і економічних організацій і конкуренцію. А от сучасні модерні суспільства функціонують інакше. Вони дають можливість громадянам створювати економічні й політичні організації та підтримують економічну й політичну конкуренцію. Такі суспільства названо «суспільствами відкритого доступу». У книжці, як і кількох її рефератах, підготовлених для Світового банку й інших міжнародних установ, запропоновано пояснення, чому лише 25 країн, що їх сьогодні вважають ліберальними демократіями та ринковими економіками, змогли вийти з природного стану, і зроблено опис того, як вони це зробили.

Для суспільств обмеженого доступу типовими є державний контроль над промисловістю, ускладнена процедура отримання ліцензій та корумповані патрон-клієнтські мережі. Багато суспільств обмеженого доступу мають інституційні форми, подібні до суспільств відкритого доступу – вибори, суди, корпорації тощо, але ці інститути діють за іншою логікою і дають інші результати.

У суспільствах обмеженого доступу найважливішим завданням є розподіл ресурсів між членами провідної коаліції. Будь-яка зміна в ресурсах може призвести до порушення балансу і підштовхнути незадоволених до насильства. Внутрішній чи зовнішній шок робить позицію провідної коаліції досить хиткою. Автори наголошують, що

суспільства обмеженого доступу є стабільним соціальним ладом, але не статичним. Внутрішній склад провідної коаліції може змінюватися, як і розподіл ренти, але суть суспільного устрою залишається незмінною. Отже, стрес у таких суспільствах може змінити небагато.

Це спостереження є доброю ілюстрацією моєї тези про гібридний характер політичного режиму, що існує в Україні от уже двадцять років⁴. Цей тип режиму задовольняв еліти в Україні, переважно пасивне населення й сусідів на Заході та Сході. «Помаранчева революція», з цього погляду, була наслідком розколу провідної коаліції та намагання частини еліт, що прийшли в опозицію, отримати доступ до джерел ренти. Ці прагнення збіглися з бажанням громадян жити в іншій країні. Коли люди побачили, що результати другого туру виборів грубо сфальсифіковано, вони вийшли на вулиці, щоб обстояти свій вибір.

Перемога опозиційного кандидата не принесла очікуваних змін. Внутрішня логіка організації суспільства залишилася тою ж самою: обмежений доступ до джерел ренти, неформальні угоди у верхівці і патрон-клієнтські відносини свідчать про те, що ні революції, ні зміни режиму в Україні не відбулося. Позитивним наслідком цих подій було пожвавлення політичної конкуренції, громадської активності і свободи діяльності медій. Проте такий «вимушений плюралізм» не переріс в органічний, тому що висока непевність і домінування «політичної доцільності» над процедурами ухвалення рішень підштовхували еліти до прихованого протистояння і короткострокових альянсів. Розчарування в «помаранчевих» і втома від «хаосу» дозволила Януковичу використати «негативні очікування» і перемогти на виборах 2010 року. З приходом до влади «донецьких» відбувся перерозподіл джерел ренти, під виглядом відновлення керованості суспільством збудовано централізовану клієнтелістську мережу, а короткострокова політична доцільність повністю витіснила правові процедури ухвалення рішень.

Суспільства обмеженого доступу автори поділяють на три типи: крикхе, базове і зріле. Ці розрізнення важливі, щоб зрозуміти, до котрого з них належить Україна. У крикхих суспільствах обмеженого доступу держава ледь здатна підтримувати себе перед загрозою внутрішнього та зовнішнього насильства. Це країни так званого «нижнього мільярда», або ті, що потрапляють у категорію «failed state».

У базових суспільствах держава досить стійка і здатна обмежити вибухи насильства. Вона є єдиною постійною організацією. Приклади сучасних базових суспільств – Бірма, Куба, Північна Корея, багато азійських та африканських країн. Порівняно з крикхими суспільствами базові створюють

³ Douglass C. North, John Joseph Wallis, Barry R. Weingast, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, Cambridge University Press, 2009.

⁴ Див.: Ю. Магієвський, «Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004–2010 гг.», *Поліс*, 2010, № 56, с. 17–37.

ARCHE 2012, № 3 (114)

Гісторыя беларускай штодзённасці

Укладачка цього числа Наталія Сліж називає у передмові історію повсякденності демократизованою історією, бо ця дисципліна переймається не так політичними подіями чи економічними процесами, як буденним життям людей. Зразком такого бачення та розуміння історії є праця самої Наталії Сліж «Щоденні потреби осіб шляхетського стану у Великому князівстві Литовському XVI століття та особливості їх задоволення» з описом харчування, питва, одягу, особистої гігієни та задоволення сексуальної потреби тодішніх шляхтичів.

Про задоволення деяких із цих потреб у посполитого люду розповідає Людмила Рогач у статті «Розміщення, архітектурне планування, внутрішнє улаштування та начинення корчем у Білорусі у другій половині XVIII – на початку XX сторіччя». Корчма виконувала тоді функції водночас харчовні, шинку, заїжджого двору, торговельного складу та сільського клубу.

Ірина Кітурка, оповідаючи про «Міцні напої у житті населення Великого князівства Литовського за джерелами XVIII ст.», серед іншого зупиняється на відмінностях між шляхетською та селянською культурами споживання оковитої та оглядає поширені у Речі Посполитій гатунки горілки: звичайна, чиста, гданська, французька та старка. Наостанок авторка наводить автентичні описи технологій винокуріння та пивоваріння – аж до додавання до готової горілки трав, ягід, спецій, цукру або меду, а до пива – родзинок, м'яти, гвоздики, імбиру чи навіть цедри плодів цитрусових.

Канстанцін Єрусалімський у розвідці «Московити у польсько-литовському середовищі у XVI – першій половині XVII ст.» міркує над пере-

твореннями ідентичності втікачів із Великого князівства Московського до Великого князівства Литовського. Найпростішим засобом інтеграції московського імігранта до чужого для нього суспільства був шлюб із панною або вдовою з білоруської чи української шляхти. Він міг забезпечити підтримку водночас роду свояків, геральдичного братства та місцевої шляхетської корпорації.

Маригош Савіцький відтворює «Урочисті прибуття магнатів Великого князівства Литовського на конвокаційні та елекційні сейми Речі Посполитої у другій половині XVII сторіччя», нарікаючи, що хоча пишнота магнатських кортежів демонструвала суспільну вагу та політичні претензії аристократів, сучасники більше переймалися черговою війною з Османською імперією, тож залишили історикам обмаль детальних описів.

Ірина Кашпаліан аналізує «Проблеми забезпечення родини для мешканців БРСР в останнє десятиріччя сталінського правління». В обставинах браку продовольства та житла, дефіциту товарів і владних репресій переважна більшість радянських людей, нагадує дослідниця, переймалася простим фізичним виживанням. Авторка також тлумачить деякі базові поняття радянської повсякденності, як-от «дістати по благу (по знайомству)», «мати знайому продавщицю», «придбати з-під прилавка чи з-під поли», «викинути (у продаж)», «давати (продавати)», «баранолка», «спенрозподільник», «продуктовий пайок», «спекуляція», «самогонваріння».

Трохи осторош стоїть стаття Аліса Ліцкевіча «Отруєння князя Скиргайла у Києві (1395 рік)». Цей київський князь, син великого князя литовського Ольгерда та брат короля Польщі Владислава (Ягайла), був, за словами автора, «мужнім вояком та нещасливим політиком, талановитим лікарем і нестриманою вдачею гультівією та п'яницею». За Ліцкевічевою реконструкцією, 40-літнього Скиргайла отруїли білим миш'яком, розчиненим у якомусь хмільному напої, на бенкеті у намісника Київського митрополита Фоми «Ізюфова» у селі Милославичах на лівому березі у понеділок 4 січня 1395 року. Він повернувся до Києва 6 січня, помер тут у неділю 10 січня та був похований в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря поряд із гробницею Феодосія Печерського. А на запитання «Qui prodest?» історик відповідає однозначно: «Князеві Вітовту».

Віталій Пономарьов

і здатні підтримувати стабільну державну організацію. Проте вони не можуть підтримувати будь-які інші організації, навіть елітарні, якщо ті виходять за межі держави. Будь-яка приватна організація є потенційно небезпечною для провідної коаліції. Не дивно, що всі приватні елітні організації тісно пов'язані з державою.

У зрілому суспільстві обмеженого доступу уряд підтримує велику кількість недержавних організацій. Проте будь-яку організацію має санкціонувати держава: для неї це можливість обмежити конкуренцію і створювати ренту для підтримки владної коаліції. Зрілі суспільства є в Латинській Америці, Південній Африці, Азії. Радянський Союз також належав до зрілих суспільств обмеженого доступу.

Отже, суспільства обмеженого доступу можна розташувати на шкалі від крихких до зрілих. Проте зміни в суспільствах відбуваються в різних напрямках. Деякі з них розвиваються, інші переживають застій або, навпаки, деградує. Логіка суспільств відкритого доступу – протилежна. Вони організовані на основі конкуренції. Політична конкуренція необхідна, щоби підтримувати відкритий доступ в економіці, а економічна – у політиці. Майже всі з понад двох десятків країн, що їх можна вважати суспільствами відкритого доступу, є економічно та політично розвинутими.

Відкритий доступ є сталим, коли суспільство здатне задовольнити три вимоги: 1) доступ до економічної, політичної, релігійної, освітньої діяльності є відкритим для всіх громадян; 2) у кожній із цих сфер громадяни можуть вільно створювати всілякі організації; 3) принцип верховенства закону діє безсторонньо. Коли доступ відкритий – рента створюється через інновації. Конкуренція поступово нівелює ренту мірою того, як нові індивіди і фірми входять у нові види бізнесу. Економічні гравці (корпорації) хотіли би використати політичний процес, щоб обмежити доступ і отримувати свою ренту. Так само і політичні гравці хотіли би використати політичний процес, щоб обмежити доступ, створювати ренту і змусити економічних гравців підтримувати владну коаліцію.

Як відбувається перехід від суспільства обмеженого доступу до суспільства відкритого доступу? Автори цей процес пояснюють так. Спочатку в зрілому суспільстві обмеженого доступу повинна визріти інституційна основа, яка уможливує початок безособового обміну між елітами. Коли владна коаліція відчує, що в її інтересах розширити безособовий обмін і частково зняти обмеження, це буде свідченням початку руху від закритого до відкритого доступу.

Даглас Норт із колегами виокремили три «вступні умови», що можуть розвинути в суспільстві обмеженого доступу і забезпечити безособовий обмін між елітами: 1) верховенство закону для еліт; 2) підтримка дієвих елітних організацій; 3) централізований і консолідований контроль над насильством.

Верховенство закону передбачає визнання і дотримання спільних правил як гарантії виживання в непевній ситуації. Це охоплює і визнання та дотримання права власності, і визнання

інших прав безособово, тобто однаково для всіх представників еліт. Коли права еліт визнаються безособово, вони можуть поширитися на інші верстви суспільства.

Підтримка постійних елітних організацій, наприклад, біржі, суду, корпорацій передбачає постійне існування держави. Під час переходу деякі галузі економіки та політики стають відкритими через розширення безособових прав, але доступ до управління політикою й економікою залишається закритим. Вирішальний момент настає тоді, коли відкритий доступ в одній із галузей (економіці чи політиці) створює можливості доступу до інших галузей.

У цій ситуації, зазначають автори, владна коаліція розуміє, що її внутрішня організація краще забезпечується через підтримку внутрішньоелітної конкуренції, ніж внутрішньоелітної співпраці задля збереження механізму створення ренти. Тобто еліти починають визначати себе громадянами, а не шляхтою чи дворянами. Еліта починає «відкриватися». Тобто, виникнення економічних, політичних, правових і соціальних інститутів, які визначають еліту як громадян, що отримують однакові безособові права в чинному устрої, робить поширення доступу до інших сегментів суспільства тільки питанням часу.

Цей процес не такий легкий, як видається, надто якщо врахувати відносно невелику кількість успішних випадків. Причина в тому, що логіка організації двох типів суспільств абсолютно

різна. Однакові за виглядом інститути ведуть себе по-різному в різних типах устрою. Тому зусилля західних установах (МВФ чи Світового банку) впровадити ті чи ті програми структурних реформ у суспільствах обмеженого доступу призводять до протилежних наслідків.

Те саме стосується і боротьби з корупцією, наприклад, в Україні. Корупція є невилучною частиною механізму персонального обміну, що лежить в основі суспільства обмеженого доступу. Доки еліти не відчують, що в їхніх інтересах перейти до безособового обміну, доти боротьба з корупцією буде марною. Іншими словами, доки в суспільстві не виникне інша система стимулів, доти корупція і патронаж залишатимуться звичними механізмами захисту не лише еліт, але й громадян у непевному середовищі.

Автори не знають, як вийти з цієї ситуації. Щоправда, вони звертають увагу на те, що політика донорів у країнах-реципієнтах повинна враховувати реальний стан суспільства і створення умов для поступального руху в напрямку відкритого доступу.

Україна, як і більшість пострадянських країн, досягла небагато. Якщо взяти за основу показники ВВП на душу населення, дотримання політичних прав і свобод громадян, сприйняття корупції, легкості ведення бізнесу, то вона перебуває на рівні базового суспільства обмеженого доступу.

Отже, відповідь на питання, – чим є сучасна Україна у межах третього підходу, досить проста: це типове при-

родне суспільство. Натомість інше питання – чи можливі тут зміни – вимагає з'ясувати напрямок руху.

Нерухлива чи волатильна країна?

Ендрю Вілсон якось назвав Україну «нерухливою державою», беручи до уваги структурні особливості та інерційність українських еліт. Цю метафору згодом використав Тарас Кузьо, який поглибив структурні аргументи – мовляв, розщеплена політична культура й ідентичність не дозволяють визначитися з напрямком руху.

Ці пояснення, хоч і не далеко виходять за межі традиційного транзитологічного дискурсу, дозволили зафіксувати стан України. Проте залишаючись у межах аналізу структури чи агентів змін, вони не кажуть нам нічого нового про причини цього стану, ані про вихід із нього.

Називати Україну іммобільною державою можна, якщо дивитися на неї з Лондона чи Вашингтона і порівнювати чи то зі Східною Європою, чи Східною Азією. Швидкість поступу в одній й іншій частині світу набагато більша, ніж в Україні. Але якщо поглянути на події зсередини країни, то швидкість концентрації влади і прийняття необдуманих рішень просто вражає. Про іммобілізм традиційно говорять тоді, коли гілки влади заважають одна одній, як це було за Ющенка. З перемогою Януковича протистояння між гілками влади вщухли, як і залишки поваги до процедур ухвалення рі-

Галина Яворська, Олександр Богомолів Непевний об'єкт бажання Європа в українському політичному дискурсі

Київ: Видавничий дім
Дмитра Бураго, 2010

Книжку Галини Яворської та Олександра Богомоліва важко назвати монографією: попри традиційно-наукову її структуру, вона все-таки більше схожа на розгорнутий нарис. Та від того вона аж ніяк не робиться менш цікавою. Автори аналізують образ Європи в сучасному українському політичному дискурсі, усвідомлюючи непевність і неоднозначність цього образу. Вони звертають увагу на симптоматичні його прояви й у такий спосіб мають аналізувати не лише концептуальні метафори або схеми моделювання політико-географічного простору, але й ширший горизонт їх джерел.

Правда, викликає запитання підхід до представлення аналізованих тек-

стів. На початку роботи зазначено, що матеріалом студій «служували укладені авторами електронний корпус текстів та слововживань на теми Європи та європейської інтеграції в українських медіях за період 2001–2006 рр.». Також сказано, що «для фахівця в галузі аналізу дискурсу не так важливим є індивідуальне авторство, а скоріше – послідовне відтворення представниками тієї або іншої спільноти усталених концептуальних схем». Проте в книжці бракує посилань на джерела самих текстів, висловів – за малими винятками (і в них позначено якраз авторство, а не місце оприлюднення). Неназвання джерел висловлювань усе-таки не надто узгоджується з поважними заявками авторів на початку про потребу розуміти українську «медіатизовану політику».

Перший розділ дослідження є доброю заявою на продовження діалогу з авторами щодо орієнтирів у розвитку міждисциплінарності, котра житиметься не лише методами соціальних студій чи студій культурологічних, але й здобутками лінгвістичного повороту у філософії, хоча почасти це і виглядає лише як перші кроки, бо найяскравіша тема – зв'язку між проблематикою ідентичності і дискурсивними практиками та їх змінами – з'являється лише на початку й надалі майже не розвивається.

Проте часом складається враження, що дослідники вимушено скорочували свій розмісел або вибирали з інших джерел щось на кшталт стислого конспекту, майже обриваючи окремі положення, подаючи інші тільки тезово або супроводжуючи їх лише одним-двома прикладами, не фіксуючи динаміки у розвитку тої чи тої метафори. Так сталося з метафорою міжперсональних стосунків і з ме-

тафорою персоніфікації. Аналіз семантичного поля бажання хоч і пропонує багато оригінальних ходів розмислу, але ігнорує повороти думки в рамках психоаналітики бажання (до слова – своє ставлення до цього типу аналітики автори так і не висловлюють чітко, тому важко зрозуміти їхню позицію в цьому плані). Однак саме цей розділ є найкращим свідченням того лінгвістичного первня, про який було заявлено на початку, і саме ця лінія мала би розгорнутися далі. Семантику конструювання дійсності бажаної Європи проаналізовано тут із більшою пильністю, побіжні результати аналізу, маленькі птрихи на шляху до створення своєрідної «бази даних» образів бажаної Європи можуть давати десятки векторів для подальших студій. Ці маленькі птрихи та побіжні зауваження містять інколи більше інформації, ніж магістральні висновки. Часом здається, що у фіналі роботи автори прагнуть загладити окремі помічені суперечності в аналізованому дискурсі й не всі намічені лінії розмислу взагалі доходять від початку книжки до її закінчення.

Хоча одна з ліній таки простежується майже в усіх розділах. Ідеться про співвідношення ідентичності національної та європейської і про семантику ідентичності загалом. Але ця тема виглядає депо занедбаною, якщо не брати до уваги аж надто загальних висловлювань. Вочевидь обмежити саму книжку лише горизонтом політології або лінгвістичного та дискурсивного аналізу було б недалекоглядно, проте політологічний вектор її найяскравіший, хоча загалом видання і виглядає з початку і до кінця більше пропозиційно до розмови, ніж відповіддю на запитання.

Юлія Ємець-Доброносова

шень. Сьогодні, здається, немає жодного питання, яке не можна «протягнути» у парламенті і схвалити у Конституційному Суді.

З огляду на це, Україна не так іммобільна, як дуже хитка, або волитальна країна. У цій країні, проте, традиційно зрозумілий процес побудови національної держави, утвердження верховенства права, демократії та ринку не завершений іще досі, про що тут уже йшлося. Тобто кожну хвилю реформ змінювала хвиля стабілізації чи «відпливу». Останню хвилю «відпливу», хоч як дивно це може пролунати, започаткувала перемога не Януковича, а Ющенка. Інволюція конституціоналізму, або свідоме руйнування правил усіма ключовими гравцями, у період президентства Ющенка стала чи не визначальним чинником швидкої концентрації влади «сім'єю» Януковича.

Фокус сприйняття України у світі телескопічний. Дивлячись на Україну в порівняльній перспективі, західні експерти бачать чи то «блукання мандрівцями», чи застій у «сірій зоні», чи нерухливий стан.

Причину цього стану, здається, найкраще можна зрозуміти, розглядаючи Україну крізь призму, яку витворюють Даглас Норт із колегами. Хоча їхня праця не наголошує на поняттях «інституційна пастка» чи «захоплення держави», вони проглядаються в тексті.

Отже, підсумок такий. Україна не єдина у природному стані. Її рух, як соціальний «рух» узагалі, ніколи не був рівномірним. Останній поштовх 2004 року виявився гучним, але недовгим. Хвилю демократичних очікувань поглинула хвиля нерегульованого політичного суперництва за джерела ренти.

Вибори 2010 року мали покласти край у боротьбі всіх проти всіх. У захопленій державі ренто-орієнтовані еліти діють раціонально: здобувши пост президента, зайнялися розширенням повноважень, тобто обмеженням доступу до економічної та політичної сфери. Мислення в категоріях закритого доступу штовхає «донецьких» до монополізації політичного й економічного простору. Те саме робило б і конкурентне бізнесове угруповання, якби перемогу на виборах здобула Тимошенко. Проте така хижацька поведінка еліт є згубною для них самих. Свідоме руйнування принципу верховенства права позбавляє гарантій виживання в непевному середовищі. Це типова інституційна пастка, у яку наші еліти загнали себе самі. Закриття доступу не збільшує шансів на виживання. Стабільність режиму є до-

сить низькою, а внутрішній і зовнішній тиск високим. Утримати владу в цій ситуації від 2012 й до 2015 року буде непросто. Проте мало ймовірно, що чергова зміна влади підштовхне еліти до «гри за правилами» і виходу з інституційної пастки. Теоретично виглядає так, що для цього потрібен глибинний струс системи, який поставив би еліти в ситуацію екзистенційної загрози.

Коли нас спіткає такий стрес і як поведуть себе еліти, передбачити неможливо, але публічно обговорювати ці питання потрібно для того, щоб із рівня академічних дискусій вони зішли у площину практичної політики. Тоді, можливо, очікування стресу стане страшнішим, ніж сам стрес, що й підштовхне суспільство і політиків до подолання синдрому занепаду і переходу до відкритого доступу. □

Закон vs право: де межа легітимності?

Сергій Балан

1

Дискусії про стан вітчизняної правової свідомості і правової культури з різною інтенсивністю точаться впродовж усього понад двадцятирічного періоду української незалежності. Попри наявне багатоманіття дослідницьких методів й апробованих парадигм, найпоширенішою, магістральною, якщо не універсальною констатацією є та, що український правовий дискурс здається занадто обмеженим, вторинним супроти державницького нарративу.

Звідси огульне звинувачення нації в правовій неграмотності, пасивності у відносинах із державою загалом і державними інститутами зокрема, недосвідченості в питаннях державного будівництва. Суспільство таврують за «темність», неспроможність, масовість. На рівні підсвідомості взаєвідносини міт про те, що «народ заслуговує тих, кого обрав», і що не варто очікувати змін на краще в осяжному майбутньому. На цьому тлі зручно притлумлювати роль держави, подаючи її лишень як узагальнене відображення суспільства, яке не має власних інтересів і керується суто ірраціональними імперативами, розвиваючись за спільними із суспільством законами.

Причин цього наводять декілька: потужна радянська ідеологічна інерція, відсутність загально визнаних світоглядних орієнтирів, інституційна слабкість державних, а надто громадських політико-правових практик.

Тиражування таких ідеологем дає державним інститутам змогу ігнорувати громадську думку, трактуючи суспільство як мовчазного об'єкта державних політик, і монополізувати статус арбітра у відносинах влади, з одного боку, та опозиції вкупі з громадянським суспільством – із другого.

Проте є підстави стверджувати, що такий підхід, який відводить державі роль лишень інертної структури, занадто примітивізує дійсність, оскільки

ки сучасні моделі суспільної комунікації передбачають паритет у відносинах державних і недержавних інститутів. Окрім того, культивування і відтворення необгрунтованих інвектив у «недорозвиненості» суспільства дає змогу керувати ним у ручному режимі, апелюючи до існування буцімто

не компенсуючи це відповідним обсягом відповідальності. Несформованість практик притягнення до відповідальності політично уповноважених інститутів робить дуалістичну модель відносин «держава-суспільство» асиметричною, імперативною для суспільства і диспозитивною для держа-

Влада закону. Статуя роботи Джеймса Ерла Фрейзера біля сходів будівлі Верховного Суду США у Вашингтоні (1935)

об'єктивних передумов для відчуження держави від суспільства та домінування держави в усіх сферах суспільного життя. Безумовно, апологети такої комунікативної доктрини і всередині України, і ззовні не лише мають від цього солідний матеріальний зиск, але й випробовують безпрецедентні за масштабом моделі впливу на соціальну дійсність.

Ось так держава перебирає на себе всі важелі управління суспільством,

ви. Верховенство права замінюється невідворотністю державного примусу.

2

Позитивно-правова доктрина в чистому вигляді притаманна здебільшого учасникам державного дискурсу, бо владі дуже зручно зводити право до закону. Це дозволяє змістити акценти в суспільній дискусії з обговорення справедливості позитивного права,

тобто закону, до суто процесуальних аспектів.

У підходах до тлумачення сутності права нині домінують ідеї двох провідних шкіл, які, безумовно, варто розглядати не інакше, як ідеальні типи праворозуміння.

По-перше, це теорія природного права, яка розглядає право не як акт державної волі, що передбачає законний примус у випадку її порушення, а як утілення справедливості й розуму. Більшість прихильників природно-правової теорії погоджуються з твердженням, що природне право є застосуванням етики в сфері права, оскільки в цьому випадку категорія справедливості становить саму сутність права. У межах цієї концепції чинне право (закон) виключає можливість негативної оцінки, адже за право апіорі визнають лише те, що справедливо. Така позиція сягає корінням іще в грецьку стоїчну філософію, в межах постулатів якої було обгрунтовано необхідність визнавати і керуватися лише тими законами, які відповідають природному праву. Новітні правові парадигми доповнили традиційні підходи до праворозуміння, зокрема, поняттям «процедурного природного права», на протиположність матеріальному. Основна суть новації полягає в тому, що справедливість права передбачає відповідність таким зовнішнім ознакам, як повнота, несуперечливість, дотримання правил законотворчості і промульгації. Приписи природного права є складником масової правосвідомості, які водночас правлять за ідеологічне оформлення соціальних очікувань членів суспільства як вимог щодо вдосконалення права. Відповідальна (легітимна) влада постійно повинна вникати в актуальні проблеми суспільства, знати поточні доміанти правосвідомості соціальних меншин, здійснювати необхідні правові реформи.

По-друге, це теорія юридичного позитивізму, в межах якої за право визнають лише сукупність норм поведінки, яку гарантує авторитет державного примусу. На відміну від природного, позитивне право завжди реальне, але не завжди справедливе. Крім того, закріплення на законодавчому рівні надмірної кількості природних